

УДК 37.035.6"18/19"

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ОСВІТИ В ІСТОРІОГРАФІЇ СЛАВІСТІВ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Демченко Н.М.

У статті систематизовано наукові розвідки словесників Лівобережжя другої половини ХІХ – початку ХХ ст. з проблем теорії та практики освіти.

Ключові слова: історіографія, тенденції розвитку освіти, зміст освіти, класична гімназія, професійна підготовка, вчитель, педагогічні концепції.

В статье систематизировано научные изыскания словесников Левобережья второй половины ХІХ – начала ХХ в. по проблемам теории и практики образования.

Ключевые слова: историография, тенденции развития образования, содержание образования, классическая гимназия, профессиональная подготовка, учитель, педагогические концепции.

The article presents systematization of studies on theory and practice of education carried out by philologists of Left-bank Ukraine in the second half of the ХІХ – the beginning of the ХХ cc.

Key words: historiography, tendencies in education development, content of education, classical gymnasium, professional education, teacher, pedagogical concepts.

Постановка проблеми. Перед педагогічною наукою і шкільною практикою України сьогодні постали питання творення національної освіти, пошуку оптимальних шляхів формування творчої особистості, демократизації навчально-виховного процесу. Зміни в системі освіти країни спричинені глобалізаційними й інтеграційними тенденціями, а також рядом внутрішніх чинників, насамперед усвідомленням наявних недоліків у змісті (його різноманітності, специфіці та швидкості оновлення), технологіях (модернізації форм, методів, засобів навчання), управлінні освітою та доступі до неї (різноманітність форм і видів освіти, механізмів її фінансування, розуміння суті академічних свобод та автономії), змісті й характері наукових досліджень.

Умовою успішного виконання завдання оптимізації освіти є вивчення та використання в сучасному навчанні й вихованні традицій національної системи освіти, осмислення та усвідомлення історико-педагогічного досвіду, звернення до теоретичних прогресивних педагогічних здобутків науковців, зокрема і славістів Лівобережжя України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості світогляду славістів Лівобережної України, віхи життя та частково напрями науково-теоретичної діяльності були об'єктом уваги дослідників ще за їх життя. 1980–1990-ті рр. характеризувалися

посиленням інтересу науковців до фольклорних (О.Іванова), філологічних (М.Кравченко, А.Погрібний, С.Процюк, В.Статеева, Л.Ожоган) та історичних (Г.Савченко) поглядів учених.

На сучасному етапі з'являються роботи, що розглядають світоглядні концепції представників слов'янознавства з огляду філософії (І.Богачевська, Ю.Вільчинський, М.Скорик), відзначають доцільність використання їх методичних ідей (І.Бакаленко, О.Ткачук) та психолого-педагогічних поглядів (М.Мацейків).

Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлені в монографіях та дисертаційних працях Л.Вовк, Н.Побірченко (громадсько-педагогічний рух), Н.Зайченко, О.Кін (персоніфікований розгляд історико-педагогічного напрямку), Н.Гупана, В.Курила, О.Черкасова (історіографія історико-педагогічних досліджень).

Постановка мети дослідження. Н.М.Гупан зазначає, що вивчення та конструктивно-критичний аналіз науково-теоретичної педагогічної спадщини минулого надає змогу осмислити загальну картину історико-педагогічного процесу в Україні та відтворити розвиток вітчизняної історії педагогіки. Отже, виникає нагальна потреба у систематизації і узагальненні педагогічного доробку вітчизняних славістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. щодо проблем теорії і практики освіти. Розв'язання ок-

ресленої проблеми вимагає розгляду історіографічних аспектів історії педагогіки і є метою нашого дослідження.

Основний матеріал дослідження. Стрімкий розвиток промисловості, прискорення та ускладнення соціального життя, зміни у свідомості людей у другій половині XIX – на початку XX ст. вимагали розширення спектру наукових досліджень, диктували необхідність поглиблення зв'язків між окремими галузями знання. Одним із проявів цього зв'язку є те, що педагогічна проблематика привертала увагу філологів, філософів, соціологів, психологів, природознавців, які виступали зі спеціальними дослідженнями з теоретичних питань освіти. Педагоги також постійно зверталися до інших наук, використовували їх досягнення для розробки теоретичних проблем освіти та навчання.

Грунтовний аналіз теоретичної спадщини славістів Лівобережної України дає підстави стверджувати, що в коло їх наукових інтересів входили питання визначення тенденцій розвитку освіти другої половини XIX – початку XX ст. (А.Будилевич “Положение школ” (1892), П.Заболоцький “Очерки среднего женского образования в западно- и южно-славянских землях” (1907), “Среднее женское образование в Славянских землях” (1907), “Среднее женское образование в сербских землях” (1908), “Учебное дело в Болгарии” (1912), “Крымская экскурсия 1914 г. в воспоминаниях её участников-учеников” (1914), О.Музиченко “На пути к демократизации школы” (1907), М.Тулов “Учебный день в немецкой школе” (1866)), принципів формування змісту освіти вітчизняної школи (І.Белоруссов “Репетиторство в гимназии” (1879), П.Заболоцький “Родительские комитеты” (1915), В.Науменко “Отечественный язык как предмет гимназического курса” (1881), М.Скворцов “Недуги нашего учебного дела” (1896)), проблем змісту освіти класичної гімназії (І.Белоруссов “Теория словесности как научный и учебный предмет” (1878), А.Брок “Гуманитарное образование” (1908), А.Будилевич “О преподавании отечественного языка в наших гимназиях” (1882), М.Лавровського “По вопросу об устройстве гимназии” (1867)).

Окремий напрям дослідження становили роботи славістів Лівобережної України, присвячені особистості вчителя, його професійній підготовці та самоудосконаленню. До них належать праці В.Голубева “О чтении художественных произведений в городских училищах (Методические рекомендации)” (1912), М.Лавровського “Об осмотре низших учебных заведений директорами училищ” (1861) та “О педагогических беседах в уездных и об учительских съездах” (1861), О.Музиченка “Философско-педагогическая мысль и школьная практика в современной Германии” (1909), М.Тростнікова “Обучение грамматике русского литературного языка” (1902), М.Сумцова “Два слова о самообразовании” (1897) та “К литературе по самообразованию” (1903).

Славісти Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст. вважали мову найвищим витвором нації, національну мову називали одним із визначальних засобів формування особистості та її національної самосвідомості. Ця проблема розкривалася в роботах А.Будилевича “О преподавании отечественного языка в наших гимназиях” (1882), В.Науменка “Отечественный язык как предмет гим-

назического курса” (1881), О.Потебні “Мысль и язык”, І.Срезневського “Об изучении родного языка в наших гимназиях” (1882).

Педагогічна думка середини XIX ст. в Лівобережній Україні відрефлексована поглядами Я.Коменського та інших представників вітчизняної і світової педагогічної думки. Так, дослідженню освітньої системи Я.Коменського, її значенню для слов'янських народів та вітчизняної школи були присвячені педагогічні розвідки професора А.Будилевича “Иоан Амос Коменский (1592–1670 гг.)” (1892) та “Дидактика Я.А.Коменского в её отношениях к славянской школе нашего времени” (1892), професора А.Добіаша “Средняя школа Я.А.Коменского и наши гимназии” (1892), Ф.Яреша і А.Степовича “Я.А.Коменский” (К., 1892). Ці роботи містили визначення місця вченого в історії освіти, фронтальний аналіз його педагогічної системи, обґрунтування необхідності її застосування в школах слов'янських країн.

Значний інтерес викликають чисельні дослідження славістів Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст. про зарубіжних та вітчизняних педагогів, діячів освіти й культури: А.Добіаша “Николай Алексеевич Лавровский, первый директор Института князя Безбородко” (1900), М.Лавровського “Про педагогическое значение произведений Екатерины Великой” (Х., 1856), “Василий Назарьевич Карзин и открытие Харьковского университета” (1872), “Общий взгляд на воспитание по “Инструкции” (М., 1891), “Про моральное воспитание по “Инструкции” (М., 1891), “Взгляд на физическое воспитание Катерины II и Бецкого” (М., 1891), “Педагогические идеи Монтеня и Локка” (1891), О.Музиченка “На пути к демократизации школы” (СПб., 1907), М.Сумцова “Предисловие к житию Сковороды М.И.Ковалевского” (1886), “Эдуард Лабулэ и Жюль Мишле как педагоги и друзья детей” (Х., 1897), “Сковорода і Ерн” (1918). За тематикою персоніфіковані дослідження поділялися на окремі групи: дослідження про основоположників окремих педагогічних систем; праці, у яких висвітлювалася освітня діяльність та педагогічні погляди громадських діячів і вчених; публікації про педагогічні роздуми державних діячів стосовно проблем вдосконалення вітчизняних систем освіти. Вони відзеркалювали інформацію про життя вченого та його педагогічну діяльність, містили фронтальний аналіз поглядів та перелік наукового доробку. Дослідниками систематизувалися сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів, що вплинули на формування педагога.

По за увагою дослідників історії педагогіки другої половини XIX ст. не залишилась і педагогічна діяльність організаторів освітянської справи. В архівах рукописів бібліотеки ім. І.І.Вернадського зберігаються “Матеріали до словника українських письменців” [3], що належать Б.Грінченку. Словник складається зі 148 аркушів рукописів, розділених на окремі статті, які присвячені дослідженню творчості видатних українських діячів освіти й культури різних століть, таких як Лазар Баранович, Іван Вишенський, Інокентій Гізель, Іоаннікій Галатський, Данило Заточник, Володимир Мономах, Петро Могила, Мелетій Смотрицький, Григорій Сковорода. Кожне дослідження складається з опису життєвого шляху, висвітлення соціально-політичних і морально-етичних поглядів вчених, переліку творів особистості.

Особливу увагу автор приділяв освітній діяльності і педагогічним поглядам видатних українських освітян. Він відзначив великий внесок цих діячів у справу становлення вітчизняних середніх і вищих навчальних закладів, зокрема Могилянської Колегії, і розвиток національної системи освіти України взагалі. Він зазначав національну спрямованість педагогічних поглядів вітчизняних вчених, їх потяг до рідного слова, до української мови. Рідну мову як педагогічний інструментарій використовували Іоаннікій Галятівський, Зізаній Тустановський Лаврентій, Григорій Сковорода, писав Б.Грінченко.

Визначаючи місце Григорія Сковороди серед освітніх діячів України, Б.Грінченко доводить, що педагог поєднував у собі ідеї масонства з українським світоглядом, і на основі цього “хотів він підняти земляків з занепаду морального і суспільного” [3, с. 116]. Наука його хоч і була переважно містично-релігійна і моральна, але мала демократичну основу. “Сковорода, – пише Б.Грінченко, – був першим нашим письменцем, що, серед безладдя морального, національного і соціального, підняв голос проти всього цього і стоячи на демократичному ґрунті, ворогуючи проти кріпацтва, кликав Україну на шлях просвіти і був призвісником нової нашої літератури” [3, с. 117–118].

Вітчизняні вищі навчальні заклади другої половини XIX – початку XX ст. організовували систематичне вивчення та публікацію матеріалів про своїх викладачів. У 1881 р. у Санкт-Петербурзі було видано словник М.Гербеля “Гімназія вищих наук і Ліцей князя Безбородька”, у 1884 р. в Києві – “Біографічний словник професорів і викладачів імператорського університету св. Володимира в Києві: 1834–1884” В.Конникова, у 1906 р. в Харкові – “Біографічний словник професорів і викладачів Харківського університету”, 1900 та 1913 р. у Ніжині вийшли друком перша та друга частини “Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині. Викладачі й вихованці”. Окрім вказаних вище авторів, над написанням біографій викладачів та випускників вишів працювали і вітчизняні славісти – І.Кулжинський, М.Лавровський, М.Сумцов. Під час роботи над персональними статтями вчені використовували значну кількість біографічних джерел, таких, як документи Міністерства народної освіти, архівні матеріали навчальних закладів, звіти, ювілейні статті, некрологи тощо.

У період другої половини XIX – початку XX ст. одним з головних напрямів, які ясно визначалися та інтенсивно опрацьовувались освітянами, була історія педагогічної практики. У зв’язку з цим цінний історіографічний доробок становлять історичні розвідки славістів Лівобережної України про діяльність національних вищих навчальних закладів – Києво-Могилянської колегії, Харківського університету, Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька: А.Будилевича “По поводу 90-й годовщины императорского Дерптского университета” (1892), “По поводу столетнего юбилея императорского Юрьевского университета” (1903), П.Заболоцького “Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине (1875–1910)” (1912), М.Лавровського “Из начальной истории Харьковского университета” (1869) і “Эпизод из истории Харьковского университета” (М., 1873), “Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине. 1820–1832”

(1879), А.Степовича “До історії Колегії Павла Галагана”, “3 перших років Колегії Павла Галагана. 30-ті роки XIX століття”, М.Сперанського “Гімназія вищих наук і Нежинський період життя Гоголя” (К., 1902), М.Сумцова “Матеріали для історії Харківського університету” (Х., 1894), “Історія Харківського університету під час дії статуту 1863 року” (1905), “Кафедра історії російської мови та словесності в Імператорському Харківському університеті з 1805 по 1905 рік” (1905), “Запровадження статуту 1863 року в Харківському університеті” (1909) та багато інших. Дослідження славістів із історії створення й розвитку вітчизняних навчальних закладів мали відчутний публіцистичний ухил, відзначалися фактологічним характером і лише фрагментарно висвітлювали вищу школу в контексті історико-культурної проблематики. Ці праці були спрямовані на розкриття історії національної системи освіти в розрізі хронологічних фактів і статистичних даних, проте не досягли рівня теоретичних узагальнень. Водночас вони мали високий ступінь інформативності, допомагали з’ясувати роль і місце закладів у розвитку системи народної освіти в навчальних округах, визначати особливості їх внутрішнього життя та діяльності.

У різнобічній науково-теоретичній спадщині славістів Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст. помітне місце займали також роботи, присвячені питанням освіти і виховання в зарубіжних країнах. Особливістю цього періоду була інтенсивна розробка теоретичних основ педагогічної науки, формування самостійної, відмінної від західної педагогічної теорії, оскільки даний час позначився підйомом прогресивної суспільної думки та науковою революцією, що вимагало історичного осмислення проблем освіти та виховання, порівняльного аналізу теорії та практики зарубіжної і вітчизняної школи.

Активні пошуки шляхів розв’язання поставлених завдань у поширенні загальнонаукових знань спонукали вітчизняних учених, зокрема і славістів, до активного вивчення зарубіжного досвіду практичного шкільництва такими шляхами, як педагогічні мандрівки та стажування у вищих навчальних закладах за кордоном, ґрунтовний аналіз досліджень з педагогіки європейських та американських учених, ознайомлення з бібліографічною літературою та наступним її перекладом. Висока освіченість, потяг до прогресивної європейської та світової культури, вільне володіння іноземними мовами давали їм змогу вивчати системи освіти Німеччини, Англії, Франції, Австро-Угорщини, інших європейських країн та Америки.

Теоретичні дослідження вітчизняних дослідників педагогічної науки й освітньої практики за рубежом у другій половині XIX – на початку XX ст. охоплювали широкий спектр проблем: удосконалення системи фахової освіти вчителів (М.Скворцов “Современное педагогическое образование учителей немецких гимназий” (1894), М.Тулов “Народное образование в Пруссии” (1864)), низького рівня освіти представників національних меншин (А.Будилевич “Путевые заметки о долине среднего и нижнего Дуная” (1874)), негативного впливу популяризації знань (М.Скворцов “Литература и наука” (1866)), демократизації освіти (О.Музиченко “На пути к демократизации школы” (СПб., 1907), форм і методів викладання у вищій школі (О.Потебня “Извлечения из отчетов лиц, отправленных за границу для приготовления к профессор-

скому званню: 2. Адьютанта Харьковского университета Потебни" (1863) тощо. Переважна більшість наукових досліджень вітчизняних славистів з проблем освіти та виховання за рубежом цього періоду виконувалася на теоретичному рівні й зосереджувалася в таких виданнях, як "Журнал Министерства народного просвещения", "Русский филологический вестник", "Русская школа", "Славянское обозрение", "Отечественные записки" та виходили окремими виданнями.

Окремий зміст цього періоду складала діяльність з перекладу (Є.Петухов "Педагогічні афоризми" (1906)) і рецензування (А.Брок на книгу В.Фрея "Сельские гимназии" (1916), на книгу Н.Мак-Менна "Путь к свободе в школе" (1916)) славистами Лівобережної України найбільш відомих на Заході педагогічних творів.

Великою мірою популяризації педагогічних ідей зарубіжних вчених у вітчизняних освітніх колах сприяв переклад професора Юрїївського університету Є.Петухова роботи відомого німецького педагога Фрідріха Ашера "Педагогічні афоризми" [1]. Вперше праця Ф.Ашера вийшла друком в журналі "Paedagogium" у 1884 р. під назвою "Erziehungs-Maximen" ("Максимуми виховання", або "Вищі пункти виховання"). Робота поділена на окремі частини. У вступі Ф.Ашер звертається до батьків: "Розглядай виховання твоєї дитини, як служник олтаря розглядає свій святий обов'язок" [1, с. 2]. Педагог виділяє важливі, на його думку, аспекти у спілкуванні батьків з дитиною: "виховання моральної сили" дитини, необхідність "не лише бажати добра і справедливості, але й бути спроможним їх досягти", вміння батьків дотримуватись "правильного такту спілкуванні з дитиною", "добрпорядність і любов" (виділення – Ф.Ашера) [1, с. 2–4]. Розвиток дитини до 15-ти років німецький педагог поділяє на три періоди, кожний з яких складає 5 років. Кожному періоду він присвячує окремий розділ роботи. Перші п'ять років, на думку Ф.Ашера, є трампліном для морального виховання дитини, в цей час має формуватись звичка бути слухняною. Наступні п'ять років в житті дитини є періодом, коли закладається фундамент для морального і розумового розвитку дитини. Останні п'ять років педагог вважає "часом завершення і прикрашання тієї будівлі, котра має назву виховання" [1, с. 20]. Виховання як морального, так і розумового.

Є.Петухов звертає увагу на те, що дослідження має незавершений характер, проте, незважаючи на незавершеність, на думку дослідника, труд Ф.Ашера відзначається чіткою єдністю і має завершений вигляд. Вчений зауважує, що викладені в формі чітких практичних порад, "Педагогічні афоризми" є висновком з усього попереднього як теоретичного,

так і практичного досвіду автора з питань виховання [1, с. 1]. Зважаючи на не чисельність вітчизняних педагогічних досліджень даного спрямування, автор визначає необхідність ознайомлення з ним як педагогів, так і громадськості.

Вітчизняний філолог, педагог А.Брок звертається до книги німецького педагога В.Фрея "Сільські гімназії", перекладеної російською мовою Є.Пашуканісом [2]. Незважаючи на посередній рівень перекладу видання, на думку А.Брока, він має викликати інтерес педагогів, що бажають оновити вітчизняну систему освіти. Автор зазначає, що аналіз історичного розвитку нового типу "сільських гімназій", які виникли наприкінці XIX ст. та висвітлення педагогічних принципів, що були покладені в основу цих шкіл мають сприяти збудженню цього інтересу. Водночас А.Брок вважає, що на час виходу російського перекладу брошура вже втратила свою актуальність: вона не містить матеріал останніх років про виховні заклади Р.Ліца, швейцарські "сільські гімназії" (в Гларі-зегге та "La Grunau") та французькі Ecole des Roches. Оскільки прототип цих шкіл "New School Abbotsholme" виник ще у 1889 р., то останні десять років, на думку вченого, мали дати безліч матеріалу для аналізу стану "сільських гімназій".

Висновки. Таким чином, ґрунтовний аналіз теоретичної спадщини славистів Лівобережної України дає підстави стверджувати, що в коло їх наукових інтересів входили питання визначення тенденцій розвитку освіти другої половини XIX – початку XX ст. та змісту освіти класичної гімназії; проблеми вимог до особистості вчителя, його професійної підготовки та самоудосконалення; ідеї щодо мови як одного з визначальних засобів формування особистості та її національної самосвідомості; дослідження педагогічних концепцій видатних представників вітчизняної та світової науки; історія становлення національних вищих навчальних закладів; теорія та практика освіти за кордоном.

Цінність наукової спадщини слов'янознавців Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст. збільшує те, що їм вдалося у процесі викладацької діяльності перевірити свої теоретичні ідеї з питань освіти. Водночас обіймаючи керівні посади в середніх і вищих навчальних закладах й органах управління освітою, мали змогу реалізувати їх у практичній роботі.

Дослідження не висвітлює всіх аспектів проблеми. Подальшого поглибленого аналізу потребує науково-теоретична спадщина славистів Лівобережжя означеного періоду, присвячена історії становлення вітчизняних навчальних закладів. Перспективними також є дослідження внеску вчених у вивчення проблем порівняльної педагогіки.

Література

1. Ашер Фридрих. Педагогические афоризмы. Практические советы воспитания детей до 15-го возраста / Фридрих Ашер ; пер. с нем. Е. Петухова // Русский филологический вестник. – 1906. – Т. 4, № 2. – С. 1–24.
2. Брок А. А. Рец. на кн. В.Фрея "Сельские гимназии" / А. А. Брок ; пер. с нем. Е. М. Пашуканиса (СПб., 1912) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916. – № 6. – С. 217–218.
3. Грінченко Б. Д. Матеріали до словаря українських письменців // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. І, од. зб. 34436, 148 арк.